

РЕЦЕНЗІЇ

Маргарита Жуйкова

Нове ґрунтове джерело для психолінгвістичних досліджень
(Рец.: Мартінек С., Мітьков В. Український асоціативний словник. Т. 3
(від стимулу до реакції), Т. 4 (від реакції до стимулу), Львів, 2021).

Нещодавно вагома скарбниця української асоціативної лексикографії поповнилася двома новими томами асоціативного словника, створеного Світланою Мартінек та Віталієм Мітьковим. Ці томи є продовженням великого проєкту, започаткованого Світланою Мартінек, доценткою кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, ще на початку 2000-х років. У той час авторка визначила концепцію майбутнього асоціативного експерименту, обрала оптимальну форму опитування, утворила список слів-стимулів й окреслила потенційне коло своїх респондентів. До першого опитування було відібрано 814 стимульних лексем, які належать до різних частин мови (переважно це іменники, прикметники, дієслова та прислівники) і є високочастотними одиницями основного лексичного фонду української мови. У результаті опрацювання анкет, що їх заповнили 1876 осіб, було підготовлено до друку основний (від стимулу до реакції) та допоміжний (від реакції до стимулу) томи асоціативного словника. Ці томи були надруковані у Львові 2007 р. й одразу стали помітним явищем у слов'янській асоціативній лексикографії.

У передмові до цього видання С. Мартінек докладно описала відмінності свого підходу від інших асоціативних експериментів, зокрема, проведених із носіями англійської, польської, російської, болгарської мов, а також від тих опитувань, які було здійснено з носіями української мови у 70-х та 90-х роках ХХ ст.²⁰ Ці асоціативні словники було засновано на опитуванні студентів, вік яких коливався в межах від 18 до 30 років, а самі експерименти мали вузьку територіальну прив'язку (мешканці Львова та західних областей України в експериментах Н. Бутенко, мешканці Ніжина та Чернігівської області – в експериментах Т. Криги). Натомість С. Мартінек свідомо змінила вікові параметри своїх респондентів, залу-

²⁰ Маємо на увазі масштабні експерименти Ніни Бутенко та Тамари Криги, результати яких було оприлюднено в 1979 р., 1989 р. та 2004 р. (останнє – в українській частині «Слов'янського асоціативного словника» («Славянського ассоциативного словаря»), що вийшов у Москві).

чивши до експериментів як учнів старших класів шкіл (16–17 років), так і осіб віком 60 років. Була суттєво розширена і локалізація опитуваних: у першому експерименті С. Мартінек взяли участь мешканці 15 областей України. Таке значне охоплення респондентів різного віку, освіти та роду занять, що вирости і сформувалися в різних українських регіонах, безперечно, дозволяє вважати результати, представлені у словнику, релевантними та репрезентативними для дослідження ментальної сфери носіїв української мови. На кожне слово-стимул було отримано як мінімум 200 реакцій (зазначимо, що ця кількість менше, аніж у названих вище великих українських опитуваннях, де число респондентів досягало 1000 та 500 осіб, відповідно, проте у світовій практиці проведення вільних асоціативних експериментів така кількість вважається достатньою). На відміну від експериментів Н. Бутенко та Т. Криги, в опитуванні С. Мартінек була досягнута паритетність у представленні жіночих та чоловічих реакцій у кожному асоціативному полі.

Після виходу двох перших томів «Українського асоціативного словника» (УАС) С. Мартінек продовжила свою роботу в ділянці психолінгвістичних досліджень. Для подальших опитувань було сформовано новий стимульний перелік, який містив 1494 одиниці. Отже, кількість запропонованих стимулів суттєво зросла. Змінився і принцип відбору одиниць для експерименту: стимули обиралися серед тих мовних одиниць, які було зафіксовано в другому томі УАС (від реакції до стимулу) не менше ніж у п'яти асоціативних полях, поданих у першому томі словника. Такий відбір нових стимулів заснований на психолінгвістичній гіпотезі, згідно з якою параметр появи тої чи тої реакції в асоціативних полях корелює із вагомністю відповідного концепту в ментальному лексиконі представників певної лінгвокультурної спільноти. Саме на основі кількісного аналізу повторюваних реакцій науковці роблять висновки щодо елементів, які становлять ядро мовної свідомості. До цього ядра включають ті слова-реакції, що мають максимальну кількість зв'язків із іншими одиницями асоціативної мережі. Отже, до нового стимульного списку, який було запропоновано респондентам, потрапили, зокрема, лексеми *впевнено*, *горе*, *зупинка*, *кінець*, *надія*, *наука*, *неминуче*, оскільки вони увійшли до значної кількості різних асоціативних полів. Наприклад, лексема *впевнено* з'явилась в опитуваних як реакція на 15 різних стимулів (Т. 2: 77), слово *горе* – як реакція на 59 різних стимулів (Т. 2: 92) і так далі.

Перевага такого підходу до формування розширеного стимульного списку (у порівнянні, скажімо, з відбором лексем на основі параметра їх частотності у корпусі текстів) полягає в тому, що цей принцип дозволяє поповнювати перелік стимулів різними словоформами того самого повнозначного слова, а також службовими словами. Зазвичай у базові списки стимулів для асоціативних експериментів включають лише початкові

(основні) словоформи, які подають у словниках. Натомість у 3 томі УАС знаходимо асоціативні поля різних родових словоформ прикметників (*ввічливий – ввічлива, біла – біле, великий – велика, глибокий – глибока – глибоке* та ін.), форм однини та множини іменників (*вуха – вуха, палець – пальці*), подекуди навіть є окремі поля різних часових словоформ дієслова (*є – буде – було*) та видових дієслівних корелятивів (*помирати – померти*). Крім того, у 3-ому томі УАС містяться асоціативні поля службових слів *до, з, ні, так, вигуку ой* та ін., тобто одиниць, що їх переважно уникають включати в опитування укладачі стимульних списків для експериментів.

Для того щоб відчуті різницю, яка виявляється в асоціативних полях різних словоформ, розгляньмо для прикладу реакції опитуваних на стимули *гора* (с. 143) і *гори* (с. 145). Ці одиниці з погляду лексичної семантики є еквівалентними і вербалізують той самий концепт. Проте в аспекті асоціативних зв'язків з іншими одиницями вербальних мереж між обома словоформами виявляються певні відмінності. Найчастотнішою реакцією на стимул *гора* в українців є лексема *висока* (55 реакцій, тобто більш ніж чверть усього поля), а на стимул *гори* – лексема *Карпати* (56 реакцій). Реакція *Карпати* представлена також і в полі стимулу *гора*, однак вона трапилась лише 8 разів. В обох асоціативних полях виявлена реакція *ліс*, проте частота її появи є різною: в полі стимулу *гора* така реакція з'явилась лише двічі, а в полі стимулу *гори* – 8 разів. Лише на слово *гора* було подано реакції з *плеч* та з *плечей* (загалом три згадування), які вказують на фіксацію в пам'яті мовців сталого виразу *гора з плечей (звалилась)*. У цьому ж полі знаходимо такі топоніми як *Еверест, Кіліманджаро, Арарат, Параска?, Джомолунгма*; одна респондентка на слово *гора* подала реакцію *Голгофа*. Натомість стимул *гори* викликав більше реакцій, пов'язаних із гірським ландшафтом як місцем для відпочинку та дозвілля: *відпочинок, гриби, краса, полонини, краєвид, гармонія, намет, подорож, природа, пейзаж, повітря* та ін. У полі стимулу *гора* міститься більше реакцій, які фіксують візуальні враження від конкретної чи уявної гори: *голуба, чорна, золота, мальовнича, стрімка* тощо. Оскільки словоформи однини та множини (*гора* та *гори*) активують у респондентів різні фрагменти пам'яті, можна зробити припущення, що одиницями ментального лексикону людини виступають не лише основні вербалізатори того чи того концепту (що використовують як елементи стимульного списку у більшості асоціативних експериментів, починаючи від експериментів Г. Кент та А. Розанова²¹), а й окремі словоформи, відмінності між якими слід вважати значно суттєвішими за власне граматичні.

²¹ Про дослідження Грейс Кент та Аарона Розанова див. докладніше в: М. Жуйкова, О. Свідзинська. Роль експерименту Г. Кент та А. Розанова в розвитку психолінгвістики. Методологія та історіографія мовознавства: збірник тез X науково-практичної Інтернет-конференції. 2023, с. 90—97.

Дані, що містяться в асоціативних полях стимулів-словоформ різних частин мови, безперечно, ще потребують ґрунтовного осмислення з погляду когнітивної науки та психолінгвістики. Навіть побіжний огляд вмісту таких асоціативних полів свідчить, що деякі латентні відмінності між словоформами як носіями інформації можна виявити саме завдяки опитуванню респондентів у процесі вільного асоціативного експерименту.

Надзвичайно суттєвим для вивчення гендерних аспектів свідомості є започаткований у першому томі УАС поділ асоціативного поля кожного стимулу на два підполя: окремо підраховано відповіді для чоловіків та для жінок. У багатьох полях такий розподіл може виявлятися несуттєвим, проте в деяких випадках він демонструє виразні відмінності у ставленні чоловіків та жінок до певних ситуацій чи предметів, у їх різному сприйнятті суспільно чи культурно маркованих явищ. Наприклад, в асоціативному полі стимулу *бомж* (с. 56) міститься певна кількість реакцій, представлених одиницями з позитивною емоційно-оцінною семантикою. У чоловіків з'явилися асоціати *бідолаха, допомога, жалість, нормальна людина, співчуття* та ін., які загалом становлять близько 10 відсотків цього підполя. Емоційно-оцінні реакції жінок, що співчують таким особам, є більш різноманітними: *бідолашний, відчай, жаль, жалість, знедолений, нещастя, непорозуміння, співчуття, страждає, шкода, не завжди сам винен* та ін.; такі реакції посідають близько 20 відсотків підполя лексеми *бомж*. Жінки переважно уникають прямих негативних оцінок цих знедолених людей, тоді як деякі чоловіки їх засуджують (це можна виявити в реакціях *бомжара, бруд, відраза, лінь, сам винен, козел, огида* тощо), але в цілому відсоток негативних реакцій в обох підполях є незначним. Отже, зіставний аналіз вмісту обох підполів свідчить, що українські жінки з більшим розумінням та співчуттям, ніж чоловіки, ставляться до безхатьків, однак і українські чоловіки не є категоричними у своїх оцінках і не прагнуть принижувати чи ганьбити тих членів соціуму, які не мають постійної домівки і засобів до існування.

Важливо наголосити на тому, що започаткована С. Мартінек загальна концепція асоціативного експерименту, яка була реалізована у всіх проведених опитуваннях, дозволяє розглядати чотиритомний проєкт як цілісний. Весь вміщений у словнику матеріал, що представляє зріз мовної свідомості на певному етапі соціального та культурного розвитку українців, є прекрасною базою для ґрунтовного і різноаспектного аналізу ментального лексикону. В асоціативних полях можуть виявлятися не лише певні тенденції у сфері вербального мислення та слововживання, а й зміни у соціальній організації суспільства, які залишаються непоміченими в інших видах досліджень мовленнєвого матеріалу.

Сподіваємось, що нова праця С. Мартінек та В. Мітькова, як і перші два томи «Українського асоціативного словника», прислужиться не лише українським науковцям, а й дослідникам-психолінгвістам з інших країн.